

«М. Козак» ще не одсилався, бо не маю змоги «дістатися» до почти, а скоро прийде такий випадок – одішлю. Трохимови твори думаю друкувати нарізним томом. М.Х. Комаров обіцяв зібрати на се гроші. Життєпис піде в той том, але якщо той пан дасть справді 100 р., то се не пошкодить, бо не думаю, щоб в Одесі багато грошей могли зібрати, а якщо видавати і «Штунду», і «Граматику», то се буде аркушів з 30, або, може, трохи менш. Переклад «Іліади» се певне Сам.? А «Пекло» хто переклав?

Бодай би їм болячка на язык, отим «ученим». Шкода міні, що надії на новий місяшник не справдилися! Спасибі Вам за літературні новини та за звістку про Гр. Про О. В. Р. я мало знаю, але не думаю, щоб була Трохимові яка змога брати її с собою. Якщо тільки її одружіння з д о б р о бажання, то радію за неї – мене завсігди лякали навіть думки про її долю? А чом же Ви, В.Д., не пишете про свій портрет нічого? Укупі с цим посилаю прост. бандероллю «Робін» Вам, Л. П. та Сам., будьте ласкаві, віддайте.

Глибоко поважаючий Вас В. Ч.

91.Х.12(24)

*Клименко Н.П., доцент кафедри методики
суспільно-гуманітарної освіти та виховання
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук*

УДК 37(092)(477)

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ НАСТІ ГРІНЧЕНКО: СТОРІНКИ З БІОГРАФІЇ

У статті на основі нових архівних джерел висвітлюються сторінки з біографії Насті Грінченко під час навчання у Львівському університеті. Розглядається вплив багатонаціонального львівського соціокультурного й політичного середовища на формування її особистості, світоглядних орієнтирів та політичних переконань

Ключові слова: *Галичина, Львівський університет, жіночий рух, «Кружок українських дівчат», політична еміграція.*

Анастасія Грінченко (1884 – 1908 рр.), єдина донька відомих батьків Бориса та Марії Грінченків, залишила помітну спадщину як у літературі, так і в громадсько-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. Настя Грінченко більш відома громадськості як письменниця. Однак її постать як громадської діячки, яка стояла біля витоків жіночого руху, маловідома. Зрештою, і сама біографія є маловивченою. Сьогодні є лише одна розвідка про її життя й творчість [1, 59–62], хоча її самовіддана праця для свого народу заслуговує на вивчення та популяризацію.

Предметом нашої студії є висвітлення сторінок львівського періоду життя Насті Грінченко під час навчання у Львівському університеті. Адже в цей період відбувається становлення її особистості, формування світоглядних орієнтирів та політичних уподобань.

Основу дослідження цієї статті становлять матеріали з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. В центрі нашої уваги перебували факти, перебіг львівського життя Насті Грінченко, але крізь призму суті її діяльності, неповторну індивідуальну самотність у контексті історико-соціальної зумовленості.

Борис Дмитрович та Марія Миколаївна Грінченки прагнули дати єдиній доньці вищу освіту. Влітку 1903 р. Борис Грінченко повіз дев'ятнадцятирічну Настю до Львова, щоб записати до Львівського університету. З великою надією та радістю їхала родина в Галичину, адже не хто інший, як Іван Франко запропонував Насті жити в його сім'ї, користуватися бібліотекою. Та й сам Борис Грінченко з нетерпінням очікував на цю першу зустріч.

Львів, як столиця Королівства Галичини та Лодомерії, яке нараховувало 170 тис. мешканців, справив на Настю Грінченко, нещодавню гімназистку, неабияке враження. З одного боку, у місті діяла низка потужних наукових,

Настя Грінченко
(Львів, 1904 р. Арх. документ. –
ІР НБУВ. – Ф. 170, № 796)

культурних й освітніх установ. Крім університету, функціонували політехніка, дві академії, дев'ять гімназій, бібліотека Оссолінських, кілька театрів і музеїв, а також більше 100 різних товариств, видавалось 45 українських часописів, у тому числі відомий щоденник «Діло». Особливе місце посідало Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке очолював Михайло Грушевський. З іншого боку, її дивували звичаї галичан (особливо статус жінок), які зовсім відрізнялись від наддніпрянських, вразили її відмінності в мові. Здивували австрійські солдати, що у своїй чудній, як здавалося Насті, формі ходять увечері на вулицях із ліхтарями.

Галицькі норми відображали загальні вимоги, які ставило освічене суспільство до жінок скрізь у Європі. Однак у певних моментах вони були суворішими. Так, наприклад, якщо у Відні молода жінка ще могла піти сама до театру, то у Львові це вже вважалося ознакою легкої поведінки. Дівчина не могла з'являтися на вулиці сама без матері, тітки або ж приставленої до неї служниці, а з чоловіків її міг супроводжувати тільки наречений [2, 314].

По приїзді, з найкращими сподіваннями, Настя чекала зустрічі з Іваном Франком. Борис Дмитрович із донькою були запрошені в його будинок. При зустрічі Іван Якович справив приємне враження. Він люб'язно показував свій кабінет, голос був тихий та приємний. Однак подальша зустріч із дружиною Івана Франка була не з найкращих. Поведінка його дружини (Ольга Хоружинська страждала на психічні розлади) настільки вразила Настю, що вона, як потім згадувала Марія Грінченко, «...довго сиділа перелякана з широко розплющеними очима і дивилась на божевільну» [3]. Сумне враження робило оте Франкове «семйове огнище» і на Бориса Дмитровича. Тому з думкою про проживання в будинку Івана Франка треба було розпрощатися.

Довелося підшукувати іншу квартиру. Спочатку помешкання знайшли в українського професора. Пані господиня запропонувала повний пансіон – харчування і послуги служниці, яка б супроводжувала Настю в університет. Коли Борис Грінченко відмовився від послуг служниці, що дуже здивувало господиню, то вона мусила відмовити в помешканні, щоб не компрометувати своїх дочок. Знайшли іншу квартиру, однак, як потім з'ясувалося, вона була холодною та вологою і мало придатною для нормального життя. Тільки на початку 1904 р. завдяки клопотаннями Марії Білецької та Герміни Шухевич Настя Грінченко мала змогу проживати

в гуртожитку Інституту святої Ольги (при Українському педагогічному товаристві), який надавався приїжджим дівчатам.

Настя спочатку дуже тужила за родиною. Несприйняття галицьких звичаїв щодо жінок справляло на неї гнітюче враження. В листі від 24 червня 1903 р. вона пише матері: «...Питаєш, чого я хочу в Київ. Для цього треба побути тут і все побачити власними очима і почути власними вухами... На кожному кроці доводиться знаходити такі америки, що тільки станеш “розставивши руки” да дивуєшся, як можна дійти до такого...» [4, Арк. 1–2].

Сумні нотки за рідною домівкою пронизують листи Насті аж до жовтня 1903 р. Підбадьорюючи доньку, Марія Миколаївна пише: «Жалієшся на застарілі традиції й забобони. Але, як мені здається, що тобі не обов'язково їм підлягать. Доведеться, може, де в чому рахуватися трохи з їхніми звичаями, а взагалі жити відповідно до своїх традицій. ...Не журись, дитино, не сумуй. Не марнуй свого молодого віку сумуванням та безнадійністю, а зважливо й сміливо йди вперед і будуй своє життя так, щоб твоєму розумові й серцеві була з його втіха, а людям – користь» [5, Арк. 2].

Про особливість галицьких звичаїв говорили й українські емігранти з Російської імперії, які звикли до «свобідніших, вільніших товариських відносин». У своїх спогадах Дмитро Дорошенко розповідає історію, яка трапилась 1904 р. з Марією Грінченко, коли вона привезла доньку до Львова і вела себе не «по-галицькі». Зупинившись у готелі, Марія Грінченко зареєструвалася на своє ім'я, а необхідно було б зареєструватись на чоловікове. Це стало причиною того, що цілу ніч до неї стукали в двері якісь люди. Виявляється, те, що «вона записалася жіночим ім'ям, давало привід стукати, як до дами легких обичаїв» [6, 51–52].

Настя важко звикала до Галичини, вона начебто була вирвана з рідного оточення і ніяк не змогла зростися з новим ґрунтом. Її дивували вузькі вулички, маленькі крамнички з польськими написами, зверхнє ставлення до українців. Вона згадувала родину, київське життя і величавий Дніпро. В одному з листів Настя пише: «Ой, як мені за Дніпром тужно! Пришліть мені хоч одну картку з ним! З мене якась сентиментальна дитина робиться! Аж самій сором!» [7, Арк. 2].

На прохання доньки приїхати до Львова і побути з нею Марія Миколаївна відповідає: «...Твій проект, щоб мені приїхати до Львова, чудовий, але я в кріпацтві в словаря і не можу мріяти про такі речі» [8, Арк. 2].

Настя Грінченко була обдарованою дитиною, її все цікавило, за все вона з завзяттям бралася. Була закохана в театр і з успіхом грала, любила літературу і писала прекрасні твори, вона навіть хотіла бути лікарем. Настя розмірковувала вдалечині від своїх батьків про своє майбутнє, про потрібність у суспільстві. Своїми думками вона ділиться з рідними. В листі від 28 червня 1903 р. Настя Грінченко пише: «...Уже давненько в мене з'явився один проект, про який я не говорила Вам... Хочу поступити вільною слухачкою не тільки на істор[ико]-філос[офський] факультет, а також і на медіцинський. Доведеться, звісно, багато робити, але це не страшно... Робота мене не лякає ні трохи». Розмірковуючи про місце професії медика та її корисності в суспільстві, Настя зазначає: «...Та користь, яку робить людям медик, може, й не більша за ту, яку робить письменник, учений, але виднішіша (хоч мені здається, що медик являється основою всього, бо нащо наука і література, коли люди будуть вимірати з хвороб?)». Також, на думку дівчини, професія медика змушує постійно працювати і тому не залишає часу на думки «що весь світ поганій» [9, Арк.1 – 2].

Залишаючи право вибору за донькою, батько делікатно пише: «Зрозуміло, що від тебе залежить – вибрати собі той чи інший шлях, але про се треба добре поміркувати та листом усього не напишеш, доведеться подождати, поки побачимось» [10, Арк. 2].

Треба зазначити, що Настя була під опікою двох галицьких родин – Панківських і Шухевичів. З Костем Панківським, відомим українським громадським діячем, журналістом і видавцем, Борис Грінченко підтримував тісні стосунки. Підтверджує це листування друзів протягом 1891–1909 рр.

У листах Насті до батьків знаходимо відомості про турботливе ставлення родини Панківських до неї: «... Була в Панківських, – пише донька

Листівка. Вітання родини Грінченків із Великоднем від Кості Панківського (арх. документ. – ІР НБУВ. – Ф. III. 40612. – Арк. 18).

до батьків. – Мені страшенно сором їх щось просити, бо й так все до їх. У п'ятницю підемо з п. Панківською купувати теплу кофту... Вона за мною турбується, як за рідною дитиною» [11, Арк. 2].

У той же час Настя Грінченко буває в родині Шухевичів, де знайомиться з їхньою донькою Одаркою Шухевич. Вона стає їй вірною подругою та однодумцею. Батько Одарки – Володимир Шухевич – український громадський діяч, етнограф, педагог і публіцист, дійсний член НТШ, мати – Герміна Шухевич, українська громадська діячка, ініціаторка і співзасновниця перших українських жіночих товариств у Львові, у т. ч. «Клубу русинок», директор Інституту для дівчат імені св. Ольги. Загалом у домі Шухевичів зосереджувалось культурне життя цілого Львова. Там можна було зустріти відомих науковців, політичних діячів, молодь з усіх кінців. Зрозуміло, що діти Шухевичів, виховані такими батьками і в такому оточенні, рано бралися за громадську роботу. Не було жодного заходу чи будь-якої урочистості, щоб у них не брала участь родина Шухевичів. Однак дочкам Шухевичів, зокрема Дарці, було цього недостатньо. Її цікавило питання, пов'язане зі статусом жінки в суспільстві. Жіноче питання й змагання жінок за рівні права і обов'язки в Англії, Німеччині й Америці дуже цікавило молоду дівчину, тим більше, що в Галичині 1884 р. з ініціативи Наталії Кобринської було організовано в Станіславові перше жіноче товариство. А в 1893 р. заходами Германи Шухевич створено у Львові «Клуб русинок», що об'єднав усе українське львівське жіноцтво. Молодше покоління дівчат (однолітки Дарини Шухевич) брали участь у деяких заходах «Клубу русинок», однак не були його членами і не мали права голосу.

Більшість українських дівчат одержували на той час т.зв. «сальонове виховання». Небагато з них закінчували вчительську семінарію і обіймали вчительські посади. Решта дівчат перебували вдома, обов'язково грали на фортепіано, вчилися малювати, співати й господарювати. В театр, на прогулянки могли йти лише в товаристві батьків. Це обурювало дівчат і спонукало до створення окремого жіночого товариства, яке б кардинально відрізнялось від попереднього. Олена Бережницька-Будзова, одна із гурту, згадувала: «...Здавалось нам, що воно пусте – думати про кравецтво, про сукні, капелюхи й моди, коли цілий жіночий світ говорить про емансипацію. Наші змагання прямували в противний бік, як заінтересування старших пань, і це вирішило остаточно, щоб осунувати окреме

товариство дівчат, що займалося б “вищими” й поступовими справами» [12, 24].

У 1901 р. Дарина Шухевич разом із Наталкою Будзиновською, Марією Підлісецькою та Оленою Бережницькою створили «Кружок українських дівчат». Перші збори, на яких було проголошено план роботи, відбулись 17 березня 1901 р. в кімнаті «Бесіди» на вул. Ринок, 10. Метою діяльності «Кружка...» була самоосвіта дівчат та підготовка їх до громадської праці. Популярність «Кружка...» зростала з кожним днем. Якщо на перших зборах було 30 членів, то під кінець року – 96 [12, с. 26]. Жвавість «кружкового» життя пояснювалось тим, що гуртківці зібрали солідну бібліотеку (наукова та популярна література), яка обслуговувала кожної неділі свої членів. Так, наприклад, у звіті за 1903/1904 рр. зазначено, що бібліотека нараховує 121 книгу, а користувалися ними 69 членів [12, 26].

Про дружні стосунки Дарини Шухевич і Насті Грінченко писав Володимир Дорошенко, який перебував у Львові на літніх університетських курсах у 1904 р. Характеризуючи Дарину як метку, енергійну і веселу дівчину, він зазначає, що вона «...своєю емансипантською бравадою викликала мало не страх, а в усякому разі “шокінг” серед жіноцтва. Але що була донька дуже шанованого в громадянстві батька, ця бравада її репутації не шкодила». Характеризуючи Дарину як завзяту й непосидючу партійну робітницю, Володимир Дорошенко підкреслював, що «...вона приятелювала з Настею Грінченківною, донькою відомих наддніпрянських діячів – Бориса Дмитровича і Марії Миколаївни. Обидві стали нашими нерозлучними компаньйонками» [13, с. 3].

Настя Грінченко, погляди якої були співзвучні з поглядами Дарини Шухевич, стає членом «Кружка українських дівчат» і таким чином опиняється у вирі жіночого руху. Вона поринає з головою в громадську роботу. Одним із напрямків діяльності «Кружка...» була організація лекцій для кружківців. Для цього запрошували таких відомих професорів з університету, як М. Грушевський, С. Рудницький, О. Колесса, М. Ганкевич та ін. Такі слухання відбувались у великій залі «Бесіди». Виголошували свої промови і члени кружка – молоді дівчата. Після кожної лекції відбувалася дискусія, а потім – забави.

Спочатку в «Кружок...» на лекції приходило мало бажаючих. Однак зусиллями Насті Грінченко та інших дівчат робота в організації значно поживалась. Якщо 24 листопада 1903 р. на першій

лекції М. Грушевського було всього 6 чоловік (разом із Настею), то уже через тиждень роботи донька повідомляє своїх батьків: «В суботу бігала по всім робітничим товариствам скликати на відчит. Але скільки народу прийшло! В залі всі не помістилися і стояли в коридорі і на сходах. Нас із Одаркою цілком придавили до стіни так, що ми не могли дихати, але зате радісно було на душі!» [14, Арк. 2].

Водночас зростало зацікавлення роботою «Кружка...». І незбаром такі товариства, як «Академічна громада», «Захоронка», «Основа» (які спочатку досить скептично ставились до цієї організації), почали тісно співпрацювати з ним. «Академічна громада» запрошувала дівчат до виступів, інші товариства – до організації свят, забав та інших заходів. З цього приводу Настя Грінченко пише: «...А на наші відчити зголошуються все більше і більше. Звісно, ми дуже раді: тепер уже ми не потребуємо просити, а нас просять» [14, 1]. Донька досить детально описує батькам, як вони організували Шевченківський ювілей, як проводили концерт, організували андріївську забаву. «...Ювілей випав як не міг краще. Зібрала 120 кор[он] на захоронку і 107 кор[он] на театр. Але я така змучена всім ювілеєм і під таким враженням, ... що не можу цілком писати» [15, Арк. 1].

Стурбована мати просить доньку більше відпочивати, на що Настя відповідає: «...Щодо того, щоб поменше працювати, то, мамочко, це неможливо, бо тільки на хвилинку перестану робити, то зараз такий сум мене обгортає, особливо коли почую, що хазяйські діти так весело говорять, а я повинна тут сама сидіти» [16, Арк. 1].

Настя Грінченко впродовж 1903 р. тішить своїми рясними листами батьків, описує всі події, радиться щодо написання рефератів, які лекції відвідувати, відсилає цікаві картки з гуцульськими мотивами. Однак ніяк не може звикнути до негативного ставлення поляків до українців. У своїх листах Настя з обуренням пише: «...Чисте горе мені з купуванням марок. Польки не хочуть мене розуміти, а я не хочу по-їхньому говорити. Мушу завтра йти кудись аж до Ставропігії шукати крамницю, де б мене схотіли зрозуміти» [17, Арк. 2], або: «...Чисте горе мені з львівськими крамницями... кажуть, що не розуміють української мови, то там одмовляють на українські питання всіма словами і навіть москвофільськими язичіями. Кружок бойкотує одну крамницю, хоче, щоб вивісили український напис» [18, Арк. 2].

Щоб якось звеселити дочку, Марія Миколаївна радить їй піти на концерт з подругою або на виставу. У відповідь Настя ще раз наголошує: «...З Одаркою піти не можна, бо Одарка також не піде, тут же рутенські звичаї. Ну, і мода тут! До Гнатюків не піду, бо буде пізно. Якби це в Києві, а у Львові нрави дикі!» [19, Арк. 1–2].

Про своєрідний статус жінок у Львові говорить ще одна Настина відповідь матері: «...В філармонію на концерт не ходила: п. Панейко ніколи, а сама не можу. З товаришкою також ніхто не піде, бо тут цього не можна» [20, Арк. 2].

Розуміючи становище своєї доні, Марія Грінченко підтримує морально Настю, наставляє її, акцентує увагу на необхідності вищої освіти, розуміє, що їй важко на чужині у своєрідному галицькому середовищі, яке значно відрізняється від звичного. В той же час вона вчить доньку знаходити позитив у всіх обставинах і не втрачати сили духу, що головна її ціль перебування у Львові – одержати знання та ознайомитись із Галичиною.

«...А я, Настю, дуже хотіла б, щоб ти не обмежувалась на знаннях гімназійних, а придбала більшу освіту в якомусь закордонному університеті. Але ти не знаєш мов і через те маєш змогу вчитися тільки у Львові. Зате маєш змогу знайомитись із Галичиною» [21, Арк.1].

Борис Грінченко дописує листа, де дуже цікавиться «Кружком...», та дає пораду: «Любо моя піонерко... Не нудьгуй, будь моторна – і все буде добре» [22, Арк. 2].

Не обійшлося без пригод і тоді, коли Настя вписувалась в університет. По-перше, довго чекала дозвіл від Міністерства, по-друге, були проблеми з документами, а по-третє, знову зіштовхнулась з «особливим» ставленням поляків до українців. Вражена цією подією, Настя пише батькам: «...Пішла я вписуватися до Університету. В канцелярії сидить старий поляк глухий, ще й до того ж шовініст страшенний, який не хоче розуміти ні єдиного українського слова, а я не хочу говорити ні одного польського. От була робота! Насварив на мене так, що я зважила б краще швидше втекти...» [23, Арк. 2].

Університет Настю зустрів непривітно, адже заняття не могли ніяк розпочатися через сутички між українськими і польськими студентами. Останні стояли на вході в університет і не впускали українців. Такі події надзвичайно обурили Настю. Ще більше вразив учинок однієї студентки. Саме тоді, коли поляки не впускали українців до університету, підійшла одна студентка і голосно

сказала: «...Пустіть мене, я не русинка (українка), а росіянка» [24, Арк. 19].

Незважаючи на свій юний вік, Настя з великим захопленням слухала лекції і висловлювала особисті враження. На запитання батька про лекції і лекторів вона пише: «...Щодо наших професорів і лекцій, то найрегулярніший і найакуратніший Грушевський, а особливо Колесса» [25, Арк.1], а от «...Перший відчит Вовка був скучний-прескучний! Хоче викладати популярно, а не виходить, хто й зна що. Та окрім того, не знає й мови укр[аїнської], а говорить якоюсь мішаниною – москвофільських, укр[аїнських] і польських слів» [26, Арк. 1].

Найсильніше враження справив на Настю М. Студинський. Про це дуже емоційно і щиро пише вона в листі до батьків: «...Уявіть собі, що Студинський мене зацікавив філологією! Він, здається, міг би найскучнішою річчю зацікавити...» [27, Арк. 2], «...Що це за гарна людина, з наших професорів, то найкращий» [28, Арк. 1], «...видно, що чоловік любить своє діло» [29, Арк. 1]. М. Студинський був уважний до студентів, особливо до Насті, бачачи, що вона важко звекає до нового життя. Не раз він намагався розрадити її, говорив, що не треба нудьгувати, що вона може поїхати в будь-який час додому. А Настя відповідала, що «...цілком звикла до галицького життя» [29, Арк. 1].

Настя Грінченко не тільки уважно слухала лекції в університеті, а й описувала свої враження від них батькам: «Лекція Франка про Данте була дуже гарна, хоча для мене не було буквально нічого нового» [30, Арк. 1], «Відчит Турбицького вийшов погано. Тема: "Історія штуки". Незважаючи на брак часу (1 год.), можна було б глибше обробити тему» [29, Арк. 1], «Відчит Рудницького з астрономії "Будучність Землі" був дуже гарний, говорить образно, ... вміє зайняти слухача» [31, Арк. 1].

Марія Миколаївна турбувалась про доньку, цікавилась, чи знайшла собі товаришів, розпитувала про однокурсників. Спочатку відносини у Насті з ними були стриманими і неоднозначними: «З огляду відносин до нас, – пише Настя Грінченко, – усіх товаришів можна розділити на 3 категорії: 1) ті, котрі розуміють нас і відносяться як до товаришок; таких поки 2 – Гординський і Кревецький; 2) ті, котрі дивляться на нас іронічно, неприхильно, як на емансипованих; і нарешті найгірша 3) котрі думають, що панна може тільки кокетувати і фліртувати та більше нічого, і відповідно до цього

поводяться» [32, Арк. 1]. «...А є у нас ще один товариш, який сказав, що скоро чоловіки муситимуть обід варити, бо жінки почали до Універ[ситету] ходити» [33, Арк. 1].

Однак згодом Настя налагодила товариські стосунки з багатьма студентами. Разом із тим її вражало ставлення польських викладачів до українських студенток, про що вона пізніше писала: «Щодо наших студентів скажу, що вони ставляться до нас, студенток (всього 4), так щиро і просто, що краще й бажати не можна. Звуть нас, звичайно, “пані товаришко”. Це виходе також дуже мило. Ну, але академіки-поляки...! Не думайте, що говорить у мене національна ворожнеча, зовсім ні. Треба багато видержати, щоб спокійно проходити яких півгодини між польськими академіками під їх іронічними поглядами, усмішками й остротами. Я іноді кусаю-кусаю губи, та прямо готова заплакати...» [34, Арк. 2].

Анастасія багато працює, читає, по-перше, для наукового зростання, а по-друге, хоче перечитати всю галицьку літературу, на що потім вона не матиме змоги.

З неприхованою цікавістю Настя Грінченко слухала лекції Михайла Грушевського. Вона підкреслювала, що цінним у лекції вченого було те, що Михайло Сергійович розглядав події з погляду українця. Однак його лекції не були адаптовані до студентської аудиторії. Проте семінари були цікавими та спонукали студентів до самостійної дослідницької роботи. Під час їх проведення студенти зачитували свої роботи та вели дискусії, працювали над джерелами та обговорювали праці інших дослідників. Вони також здійснювали самостійні дослідження і, таким чином, залучалися до наукової роботи. Звичайно, постать Михайла Грушевського викликала не тільки захоплення, як людини, яка має ґрунтовні знання, а й страх, оскільки він був вимогливим викладачем.

Маючи такі почуття, Настя Грінченко так і не наважилась узяти тему для дослідження та виступу на семінарі у Михайла Грушевського. Про це вона повідомляє батьків: «...Як почула я сьогодні, як один товариш читав свою роботу у Груш[евського], як у його язик заплітався, як він найзвичайні слова забував і нарешті, як він силкувався крутити свої вуса, на котрі ще й не орано, коли Груш[евський] робив його на мотлох, – то присягаюся, що цей семестр не візьму ніякої роботи» [35, Арк. 2]. Розуміючи хвилювання Насті, Борис Грінченко заспокоює її: «...Щодо університетських

тем, то, мені здається, ти даремно їх боїшся. Не такий страшний чорт, як його малюють» [36, Арк. 2].

Попри заняття в університеті, де Настя намагається отримати освіту, вона активно займається громадською роботою, яка все більше і більше її поглинає. «...Завтра неділя. Отже, напишу програму дня, щоб знали, яке «собаче життя проводю», – пише Настя батькам. – Від 3 до 5 кружок, від 5–6 недільна школа, 6–8 відчит Вовка, а після відчиту мене тягне до себе Шухевич... Це в неділю. А в будень ще й лекції». Батько підбадьорює доньку: «...З твоїх листів, Настенятко, видно, що хоч твоє життя «собаче», але життя, і се добре, як читаємо листи, то нам стає весело і трохи заздрю, ти там серед живого руху ворушишся...» [37, Арк. 2]. І в той же час запитує: «Як ти встигаєш з такою біганиною впоратись й з університетськими викладами? Це мені дивно» [38, Арк. 2].

У цей же час Настя знайомиться з українськими емігрантами, що належали до Революційної української партії (РУП). Першими українськими емігрантами були Євген та Катерина Голіцінські, які у Львові перебували від січня 1902 р. [39, Арк. 337]. Влітку 1903 р. до них приєднався Володимир Винниченко. У листопаді сюди прибули Михайло та Наталка Ткаченки. До Галичини емігрували також Олександр Скоропис-Йолтуховський, Василь Мазуренко, Михайло Русов. До львівських емігрантів приєдналися Настя Грінченко, Петро Канівець, Марія Виноградова, Микола Сахаров, Володимир Фідровський, Микола Гмиря, Павло Крат, Володимир Степанківський, Прокіп Понятенко, Симон Петлюра, Андрій Жук, Микола Порш та ін. [40, 38].

Наддніпрянські політичні емігранти трималися разом, винаймавши у польської пані декілька кімнат на вул. Курковій, 10 (нині – вул. М. Лисенка). Жили вони по декілька осіб в одній кімнаті. На першому поверсі разом із Симоном Петлюрою жили Прокіп Понятенко, Володимир Фідровський. Поверхом вище – Дмитро Антонович, ще на іншому – подружжя Ткаченків. До них часто приходили Л. Юркевич, М. Сахаров, Н. Грінченко, М. Порш, П. Канівець, Голіцінські [41, 116]. Ймовірно, саме тут і познайомилася Настя Грінченко з майбутнім цивільним чоловіком Миколою Сахаровим. Тісні стосунки зав'язалися з Катериною Галіцінською (псевдоніми Лоза, Лозенко), яка теж стає членом «Кружка українських дівчат» і використовує його трибуну для популяризації соціалістичних ідей.

Помешкання на Курковій, 10 були місцем зборів та засідань емігрантів. Там вони, продовжуючи традиції революційної боротьби, як і в Наддніпрянщині, збирались для обговорення нагальних питань, для дискусій у когось дома.

На галицькій землі наддніпрянські емігранти вели замкнене життя і активної участі у місцевих суспільно-політичних подіях, за деякими випадками, не брали. Але згодом, зі збільшенням числа емігрантів, призвичаєнням до місцевих порядків вони дедалі жвавіше почали включатися у студентські страйки, боротьбу за самостійний український університет у Львові, різноманітні демонстрації тощо.

Підтримували наддніпрянських політичних емігрантів галицькі соціал-демократи та члени «Молодої України». Тісні стосунки зав'язалися з В. Левинським, Є. Косевичем, В. Темницьким, Т. Меленем, Л. Ганкевичем. Вони допомагали налагодити друкування літератури та її транспортування до підросійської України, часто самі перевозили нелегальні видання.

Настя Грінченко безпосередньо брала участь у транспортуванні нелегальної літератури. У спогадах Осип Гермайзе цитує листа Миколи Сахарова до активістки самвидаву Насті Грінченко: «...Набери літератури якможна більше: в пантальони, в панчохи, за пазуху, словом, скрізь, куди тільки можна, і приїжджай з тамтешнім пашпортом, а потім зараз поїдеш назад. В Чернівцях дуже добре митне начальство, можна бути спокійним. Дуже треба – хоч плач. Розуміється, коли ти хвора, то не треба» [42, 186].

Товариське спілкування, зустрічі на «Бесіді», «Товаристві Котляревського», на лекціях «Кружка українських дівчат», «Академічної громади», різноманітні партійні й національні зібрання та урочистості, а особливо участь у дискусіях вирішальним чином впливали на національний і політичний світогляд Насті Грінченко.

У 1904 р. «Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва» на чолі з Михайлом Грушевським

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ		ПРИХИЛЬНИКІВ ТУРИСКОЇ НАУКИ	
НАУКОВІ КУРСИ.			
Почаїть годати у днхх 23—30 п. ст. червня 1904.			
23	9-го кн. Р.	І. ФІРАШКО	Вітання громади Н. Грушевського.
ЧЕТВЕР	10—11	І. ФІРАШКО	Огляд української літератури від російського в'їзду до кнхх ХХ. Яма.
24	8—10	І. ФІРАШКО	Огляд української літератури від російського в'їзду до кнхх ХХ. Яма.
П'ЯТНИЦЯ	10—11	М. ГРУШЕВСЬКИЙ	Огляд історії української літератури.
25	8—9	І. ФІРАШКО	Огляд української літератури від російського в'їзду до кнхх ХХ. Яма.
СБІБОТА	9—10	М. ГРУШЕВСЬКИЙ	Огляд історії української літератури.
26	10—11	Ф. ВОСКО	Українська етимологія.
27	8—9	М. ГАРКАВИЧ	З мовної історії Закарпаття.
ПОНЕДІЛОК	9—11	Ф. ВОСКО	Українська етимологія.
28	8—9	М. ГАРКАВИЧ	З мовної історії Закарпаття.
ВТОРИК	9—10	І. ФІРАШКО	Огляд української літератури від російського в'їзду до кнхх ХХ. Яма.
29	10—11	Ф. ВОСКО	Українська етимологія.
30	8—9	І. ФІРАШКО	Огляд української літератури від російського в'їзду до кнхх ХХ. Яма.
СЕРЕДА	9—10	С. ТОМАШЕВСЬКИЙ	Українська Ріка.
31	8—9	М. ГАРКАВИЧ	З мовної історії Закарпаття.
ЧЕТВЕР	9—10	М. ГРУШЕВСЬКИЙ	Огляд історії української літератури.
32	10—11	І. ФІРАШКО	Огляд української літератури від російського в'їзду до кнхх ХХ. Яма.

Даний курс буде отримано в кінці тиж. Випуск здійснюється в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма). Курси будуть читатися в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма). Українська література читатиметься в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма). Українська література читатиметься в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма).

К О М І Т Е Т:
М. ГРУШЕВСЬКИЙ І. ФІРАШКО М. ГРУШЕВСЬКИЙ В. ГРИГОР'ЯК

Курси будуть читатися в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма). Курси будуть читатися в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма). Українська література читатиметься в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма). Українська література читатиметься в кінці тиж. (вечірні курси, крім 23 червня до кнхх ХХ. Яма, та 24 червня до кнхх ХХ. Яма).

Розклад наукових курсів (арх. документ)

організувало літні курси, так званий літній університет, щоб ознайомити студентів Наддніпрянської України з рідною історією та літературою. Читати лекції на університетських курсах дали згоду Іван Франко, К. Студинський, Ф. Вовк, М. Ганкевич та ін.

Вітальна листівка Грінченкам від учасників літніх курсів (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 44808; Ф. III. – № 40612. – Арк. 12)

Настя Грінченко не тільки «дуже пильно» ходила на літні лекції, але як активний член «Кружка українських дівчат» разом з Одаркою Шухевич організувала для української молоді, яка приїхала на літній університет, різноманітні заходи, «всілякі приємні несподіванки», в тому числі і концерти. Заняття тривали близько місяця і всього було вичитано 90 год. Лекції розпочинались о 8.00, пізніше – о 8.30 (на прохання слухачів з України). Всього було 135 осіб разом із галичанами.

Дмитро Дорошенко згадував про повернення назад у Київ: «...Курси скінчилися, і треба було збиратися назад до Києва. Знов їхали цілою компанією. Разом з нами їхала родина Чикаленків... Я тільки тоді довідався, що пані Чикаленкова перебувала весь час у Львові з малими дітьми, поки старші ходили на курси. Наші еруптивці (члени Револуційної української партії. – Н. П.) дали мені й панні Дверницькій доручення: перевезти через границю розібрані частини друкарської машини, запаковані серед інших речей у наших валізках. Небезпечне доручення, але відмовитись не стало

духу. А Настя Грінченківна повезла з собою ще й револьвер, заховавши його на голові у волоссі своєї буйної куафюри. Потім боліла у неї весь час голова, поки не переїхала границі і револьвер можна було покласти до кишені» [43, 62].

Настя з великим запалом продовжує свою роботу в «Кружку українських дівчат». Разом з Одаркою Шухевич готує перше Віче «Кружка...», яке відбулося у лютому 1904 р. Основна мета зібрання полягала в тому, щоб привернути увагу громадськості до прав жінок у суспільстві та домагатися їхньої політичної рівності з чоловіками. На ньому виступили: С. Данилевич – «Про завдання й організацію нашого жіноцтва», Е. Тишинська – «Про організацію прилюдних університетських викладів», К Лозенко – «Про становище жінки в суспільстві». Особливо яскравою та запальною була доповідь Катерини Лозенко, політичної емігрантки з Наддніпрянщини. Виступ був настільки продуманий і логічний, що знайшов схвальні відгуки навіть у чоловіків, які прийшли скептично налаштовані. Про це пише також у своїх спогадах учасниця Віча Олена Залізник [44, 9]. Настя Грінченко ознайомлює батьків з тими подіями, які відбувались на Вічі. З листа видно, що вона не дуже задоволена ходом зборів, однак пише, що «все-таки було прийнято внесення пані Лозенко, через яке “Кружок” змінює свій напрям – в яким дусі – Ви певно догадаєтесь, знаючи авторку внесень. Більша половини тих, хто голосував, звісно, не розуміли, на що вони погоджуються... тепер на нашому обов'язку лежить вияснити їм...» [45, Арк. 2].

Ганна Чикаленко і Настя Грінченко
(ІР НБУВ. – Ф. 170. – № 801)

Сподіваючись, що матеріал про Віче буде надрукований у Наддніпрянській Україні, Настя знайомить своїх батьків у листі від 31.05.1904 року з оригінальним текстом резолюції Віча «Кружка українських дівчат»: «...Збори українських жінок з дня 12 лютого 1904 року, визначаючи, що єдиним завданням організації жіночої

є освідомлення українського жіноцтва для боротьби за увільнення української жінки від утиску і пригноблення, признаючи, що здійснення свого увільнення при теперішньому ладві суспільності, який допускає пригноблення одної класи другою є неможливе, і не бачучи других союзників у боротьбі, крім пригнобленої маси робітників-пролетарів, як сільських, так і міських, збори ухваляють і постановляють боротися за увільнення не тільки жінки, а й усіх пригноблених верств суспільства» [46, Арк.1–2].

Того ж року «Кружок українських дівчат» видає з історії жіночого руху книжку «Жіночий рух» Костянтини Малицької. Популярність «Кружка...» була настільки великою, що його діяльність висвітлювалась на шпальтах як українських, так польських і чеських часописів.

Настя Грінченко мала неабиякий авторитет у Галичині, ім'я дівчини здебільшого асоціювалося з жіночим рухом та діяльністю «Кружка українських дівчат». Навіть на жіночому форумі, присвяченому 110-річчю заснування жіночого руху в Україні, голова Союзу Українок Алена Пашко згадувала в доповіді під назвою «Година для праці настала» Настю Грінченко як засновницю «Кружка українських дівчат» [47]. Однак, як було зазначено вище, Настя Грінченко не була ні засновницею, ні головою, а членом «Кружка...», хоча її кандидатура не раз була запропонована на цю посаду. Підтвердження цього ми знаходимо в листі Насті батькам від 16 травня 1904 р.: «...Тричі ставили мою кандидатуру на голову, але я зрікалася, Дарка також, тоді вибрали великою меншістю (8 за – 29 проти) Негребецьку. Другої кандидатури не було і довелося її прийняти. Заснувався тепер у нас “Научний кружок”, в котрім я є секретаркою, а також з Даркою, представницею секції наук суспільних» [48, Арк. 2].

Деякі члени «Кружка...» були незадоволені його соціал-демократичним напрямком діяльності, адже вони, як і загалом громадськість Галичини, ставились стримано до соціалістичних ідей. Більшості галичан, особливо інтелігенції, не був зрозумілим потяг наддніпрянської інтелігенції до соціал-демократичних ідей. Тому Настя не тільки культивувала ці ідеї в гуртку, а й намагалася зберегти його ідеологічний напрямок: «...Хочу ще зостатися на збори “Кружка”, котрі також скоро мають бути, бо проти Дарочки сильна опозиція. Боїмося взагалі, щоби “Кружок” не змінив свого напрямку на націоналістичний» [49, Арк. 2], – відповідала Настя батькам на запитання, чи скоро приїде додому в Київ.

Настя виробляла політичні переконання самостійно, спостерегаючи за суспільними подіями у Львові та беручи в них участь. Була вона і на відкритті пам'ятника Адаму Міцкевичу, робітничому концерті на його честь. Розповідаючи із захопленням про урочистості, донька описує їх та дивується, що на цих урочистостях не було українців. Роблячи свій висновок, вона пише: «Дивно, що від українців не було нічого (вінків тощо. – *Н. К.*). Могли б в цьому випадкові стати вище свого шовінізму» [50, Арк. 2]. Намагаючись пробудити у своєї доньки почуття національної гідності, батько відповідає: «...Купа польського панства, як кліщуки, повпивалися здавна в українську землю і ссе з неї кров: експлуатує робочого чоловіка, заводить свою “Польщу” на чужій землі, не дає дихати дійсним хазяям краю, силкується приглушити всякими і “культурними”, і некультурними способами українську національність у Галичині. До “культурних” способів належать і ці монументи, що без згоди й бажання українського народу становлять на українській землі і в значній мірі українським коштом. При таких обставинах той факт, що від галицьких українців не було вінків, є не “шовінізм”, а вчинок, який показує, що в людей є самоповага, є почуття власної гідності...» [51, 59–62].

Настя Грінченко, неначе відчуваючи свій короткий вік, намагається бути скрізь, щоб усе встигнути зробити: і в недільних школах, і в «Кружку...», і на лекціях, і в редакціях, і на партійних зборах, однак ще має план на подальше навчання. «...Хочу якось приватно пролізти на правничий відділ на економію, бо перфіціально туди жінок не пускають, та не знаю, чи вдасться» [52, Арк. 1]. Планує Настя навчання й у чеському університеті, тому хоче вивчити чеську мову.

Борис Дмитрович Грінченко схвалює прагнення доньки до опанування мов, бо «кожному знати мову – це добре», однак радить їй ґрунтовно вивчити спочатку німецьку і французьку, які дадуть їй змогу вільно читати. Адаже мови, наголошував Борис Грінченко, надають можливість працювати з оригінальними творами світової літератури. А навчання у чеському університеті він не схвалює, оскільки вважає, що він аж ніяк не є кращий за львівський. «Що ти знайдеш у Празі? – пише до доньки Борис Дмитрович. – Те, що у Львові, але з двома мінусами: і малозрозумілою (принаймі спершу) мовою, і з нулем в одділі української мови, історії і історії літератури... Львів з своїм університетом має той великий плюс, що ти живеш серед українського культурного життя, хоч, може, й не дуже

високого, але все ж українського. А Прага? Там те самісенько, тільки трішки в більшому масштабі і в чеській одежі» [53, Арк. 2 зв.].

Зрештою, Настя настільки захопив вир громадської роботи, що навчання в університеті відходить якимось на другий план. Налагодивши тісні стосунки з галицькими товаришами, Настя з запалом розповідає батькам про свою громадську роботу, про розклад свого життя: «...Ми з Даркою кажем, що ніколи в житті не мали такого товариства, як тепер. З двома гайдамаками – Ганкевичем і Витвицьким зжилися, як із рідними. Живу дуже добре. Вдень бігаю, вночі до 3–4 щось роблю. Зате встаю... Вчора в 11.00. Зайшов Ганкевич, а я ще спала» [54, Арк. 3–4].

Стурбований таким ритмом життя, батько пише доньці листа, де зазначає, що громадська робота важлива, проте вона не повинна заміняти головного – отримання знань. Борис Дмитрович наголошував, що слухати лекції замало, необхідно «додавати до їх праці» і обрати врешті-решт спеціальність. «А коли ж працювати? – якщо вдень бігати, ввечері щось там зробити «задля редакції чи задля “Кружку”, – писав батько. – Це все знаннів не дасть, а без їх навіть талановита людина тепер мало чого варта. А ти, здається, хочеш бути в житті не аби чим, але чимсь» [55, Арк. 2].

Настя ображається на батьків, що вони не розуміють важливості її громадської роботи. Вона впевнена, що на даному етапі вона повинна бути разом з молоддю у всіх заходах. З цього приводу Настя наголошує батькам: «...Як ви не можете ввійти в моє становище! Чого вся молодіж може брати участь у громадському житті, тільки я не маю на це права?! Віддавати громадським справам тільки хвилини відпочинку – то є цілком неможливо для мене» [56, Арк. 1].

Вибух революції у Росії значно зміцнив «класові погляди» Насті Грінченко. У ситуації, що постала, вона схилилася до тісної співпраці з російськими соціалістами, адже, на її думку, тільки таким чином можна буде повалити царський режим. Після цього має наступити демократизація політичного життя, а це, у свою чергу, відкриє шлях до автономії українських земель у Росії.

Протягом зими 1904–1905 рр. до університету Настя майже не ходила, а в основному працювала в партії. Весною приїхала в Київ. Вона вважала, як згадувала Марія Грінченко, що «вже не такий час, щоб виїжджати з Росії, треба тут працювати» [57, Арк. 10].

Перебування Насті Грінченко у Львові, що тривало біля двох років, було важливим у її громадському, політичному та знаковим

в особистому житті. Тут вона змогла збагатити власні знання, насамперед ознайомитися з такими відмінними від російських державно-правовою системою, демократичними інституціями, науковими і культурно-освітніми осередками, а також особисто познайомитися із багатьма видатними політиками та науковцями. Також вона мала можливість вивчати польське суспільство і культуру.

Львівський період був дуже важливим у житті двадцятирічної Насті Грінченко. Тут вона здобула значні теоретичні знання, що, безперечно, мало визначальний вплив на кристалізацію її політичних, національних поглядів та світоглядних орієнтирів. Спостерігаючи за суспільним життям та беручи в ньому активну участь, Настя удосконалювалась як громадський та політичний діяч, як публіцист.

У львівський період Настя Грінченко виросла в одну із відомих діячів жіночого та соціал-демократичного руху.

Література

1. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – С. 314.
2. Грінченко М. Спогади про Івана Франка та його сямйове огнище. [Електронний ресурс] / М. Грінченко. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/.../08-Grinchenko.pdf?>
3. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – 36722. – Арк. 1–2.
4. Там само. – Ф. III. – 44453. – Арк. 2.
5. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє-минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – С. 51–52.
6. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – 36623. – Арк. 2.
7. Там само. – Ф. III. – 44394. – Арк. 2.
8. Там само. – Ф. III. – 36720. – Арк. 1–2.
9. Там само. – Ф. III. – 44445. – Арк. 2.
10. Там само. – Ф. III. – 36675. – Арк. 2.
11. Бережницька-Будзова О. Кружок українських дівчат / О. Бережницька-Будзова // Наше життя. – 1984. – Берез.-квіт. – С. 24.
12. Діло. – 1903. – Ч. 131–132. – 14 черв. – С. 3.
13. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – 36691 – Арк. 2.
14. Там само. – Ф. III. – 36692 – Арк. 1.
15. Там само. – Ф. III. – 36702. – Арк. 1.
16. Там само. – Ф. III. – 36707 – Арк. 2.
17. Там само. – Ф. III. – 36703 – Арк. 2.
18. Там само. – Ф. III. – 36673. – Арк. 1–2.
19. Там само. – Ф. III. – 36704. – Арк. 2.
20. Там само. – Ф. III. – 44393. – Арк. 1.

21. Там само. – Ф. III. – 44383. – Арк. 2.
22. Там само. – Ф. III. – 36679. – Арк. 2.
23. Там само. – Ф. 170. – № 522. – Зошит 4. – С. 19.
24. Там само. – Ф. III. – 36698. – Арк. 1.
25. Там само. – Ф. III. – 36703. – Арк. 1.
26. Там само. – Ф. III. – 36682. – Арк. 2.
27. Там само. – Ф. III. – 36672. – Арк. 1.
28. Там само. – Ф. III. – 36686. – Арк. 1.
29. Там само. – Ф. III. – 36708. – Арк. 1.
30. Там само. – Ф. III. – 36687. – Арк. 1.
31. Там само. – Ф. III. – 36683. – Арк. 1.
32. Там само. – Ф. III. – 36695. – Арк. 1.
33. Там само. – Ф. III. – 36699. – Арк. 2.
34. Там само. – Ф. III. – 36708. – Арк. 2.
35. Там само. – Ф. III. – 44389. – Арк. 2.
36. Там само. – Ф. III. – 44339. – Арк. 2.
37. Там само. – Ф. III. – 44381. – Арк. 2.
38. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 337.
39. Симон Петлюра в молодості. – Львів, 1936. – С. 38.
40. Качмар Л. Іван Франко та Наддніпрянські політичні емігранти / Л. Качмар // Вісник Львівського ун-ту, 2006. – Вип. 6. – С. 116.
41. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – Т. 1. – К., 1926. – С. 186.
42. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – С. 62.
43. Залізняк О. Початки українського жіночого руху / О. Залізняк // Наше життя. – 1950. – Ч. 8. – С. 9.
44. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – 36668. – Арк. 2.
45. Там само. – Ф. III. – 36635. – Арк. 1–2. 47.
46. Атена Пашко – берегиня української державності і свободи. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://gallus.lunarfiffic.com/~unwla0/ourlife/pdf/Our_Life_2002–06.pdf
47. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – 36638. – Арк. 2.
48. Там само. – Ф. III. – 36649. – Арк. 2.
49. Там само. – Ф. III. – 36615. – Арк. 2.
50. Мовчун А. Настя Грінченко / А. Мовчун // Дивослово. – 2010. – № 2. – С. 59–62.
51. Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – 36667. – Арк. 1.
52. Там само. – Ф. III. – 44404. – Арк. 2зв.
53. Там само. – Ф. III. – 44400. – Арк. 3–4.
54. Там само. – Ф. III. – 36652. – Арк. 2.
55. Там само. – Ф. III. – 36653. – Арк. 1.
56. Там само. – Ф. III. – 32654. – Арк. 10.